

PIJPROKERS IN RELIËF

door J. van der Meulen

Inleiding

Het tabaksgebruik heeft in de 17de eeuw in de medische wereld en bij moralisten en zedepredikers veel emoties los gemaakt. Dit nieuwe cultuurverschijnsel viel aanvankelijk bij de lagere sociale bevolkingsgroepen in een vruchtbare voedingsbodem. De toenmalige tabakken hadden een meer verdovende uitwerking dan de hedendaagse. De oorzaak is enerzijds gelegen in de onzorgvuldige voorbereiding, zoals het fermenteren, waardoor schadelijke stoffen vrij kwamen bij het verbranden. Anderzijds bestond de plantaardige massa waarmee het pijpje werd gestopt uit een mengsel van tabak en verschillende soorten kruiden, waaronder ook enkele met 'drogerende' eigenschappen. Een combinatie met het overvloedige gebruik van zwaar bier zal het roes-opwekkende effect nog versterkt hebben. Het gebruik van tabak en alcohol werd aangewend om uit de harde realiteit van het kommervolle dagelijks bestaan te vluchten. In zekere zin valt de normalisering van de tabak te vergelijken met de recente acceptatie van soft drugs.

Tegen het einde van de 17de eeuw en voornamelijk in de eerste helft van de 18de eeuw worden rokersattributen en pijprokers en soms zelfs een rookster als hiel- of zijmerk op pijpen afgebeeld. De zijmerken zijn in een aantal gevallen een vergrote weergave van het hielmerk, doch kunnen ook louter uit een oogpunt van verfraaiing zijn aangebracht.

Bekende Goudse merken die op dit onderwerp betrekking hebben zijn: de kwispedor, de gekroonde pijp, de liggende pijp(en), de gekroonde kruispijpen, de (rokende) man op de stoel, de man in de boot, de visser, de man op de sjees en de boer in de kan. Meestal zijn de pijpen met een zijmerk niet voorzien van een hielmerk. Als de voorstelling op de ketel geen bestaand pijpenmakersmerk uitbeeldt is het moeilijk de herkomst van de pijp vast te stellen.

Beschrijving van de afbeeldingen

1. Deze eind 17de eeuwse pijp heeft een dubbel zijmerk. Op de linkerzijde is een zittende vos met pijp afgebeeld. De andere zijde laat het bekende Goudse merk de melkmeid zien. De graving is eenvoudig en vlak. De rand van de ketel heeft gedeeltelijk een radering. Op de vlakke hiel bevindt zich geen hielmerk.

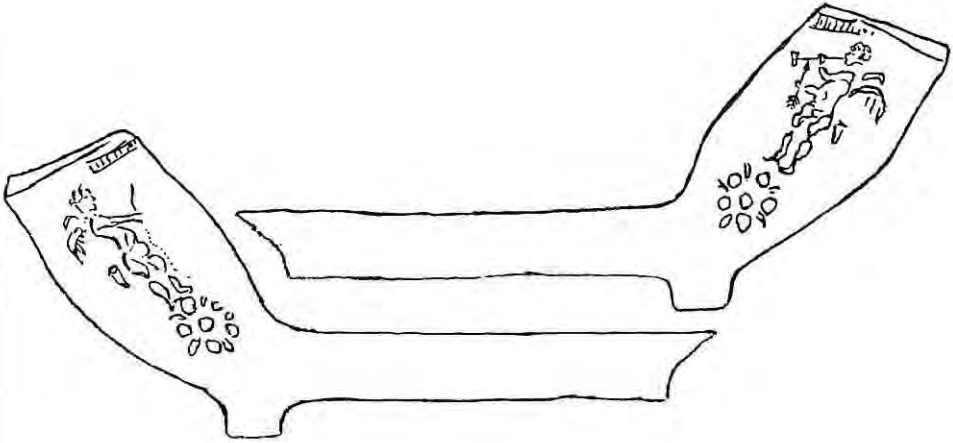
Afmetingen: H.40, B.20, O.15mm. Bodenvondst: Haarlem

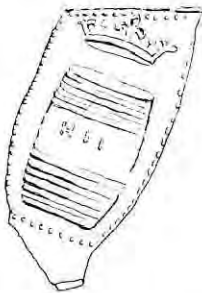
1

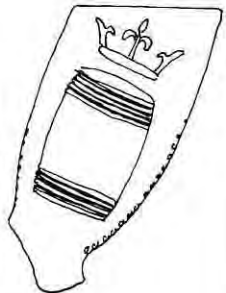
2

3

4

5

2. De identieke figuren op deze pijp zijn in spiegelbeeld weergegeven. Tussen de benen staan de letters B en O. Het reliëf is zeer vlak waardoor de voorstelling niet geheel duidelijk is. Bij het schenken van de vormnaad is de afbeelding beschadigd, het voorwerp in de hand van de man is onduidelijk geworden en kan zowel een pijp als een trompet zijn. De kopopening bevat geen radering. Er is een variatie bekend waarop de letters A en A staan (1).

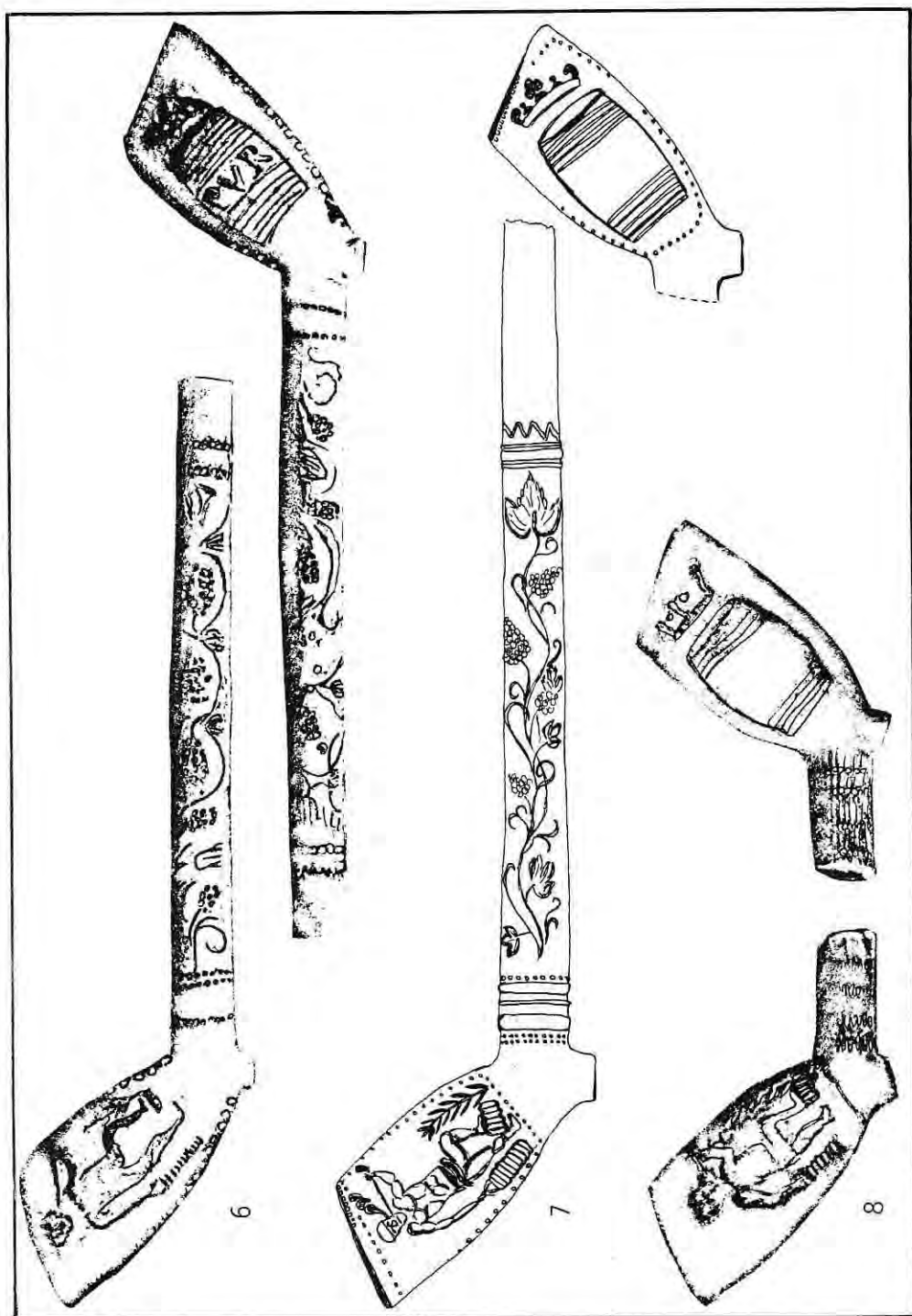
Afmetingen: H.41, B.19, O.13,5mm

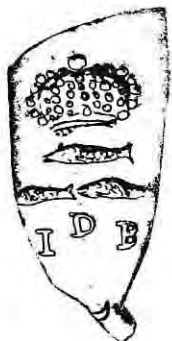
3. Uniek is deze pijp waarop een engeltje met pijl en boog is afgebeeld. Het figuurtje op de rechterzijde houdt behalve de pijl ook een pijp vast. Op beide zijden staat ook een vijf-bladige gestyleerde Tudorroos. De ketelrand is slordig geradeerd en op de vlakke hiel bevindt zich geen hielmerk. Datering: ca.1730 Bodemvondst: Venlo

4-8. Op deze veel voorkomende pijp wordt de aanvoer van de tabak weergegeven. Op de linkerzijde staat een rokende moorsoms omgeven door een rookwolk (afb.7), met een karot tabak en een pijp in zijn handen. Zijn linkervoet laat hij tevens op een rol tabak rusten. Naast de inlander is een tabaksplant zichtbaar. Op de andere zijde staat een vat tabak waarboven een kroon, die centraal een Franse lelie heeft. Soms staan op het midden gedeelte van het vat letters, b.v. HII (afb.4) en PVR (afb.6). Tevens zijn exemplaren bekend met de letters WIPH en met een pijpenmand met CPG (1). Langs de vormnaden zijn parelranden aanwezig die soms de voorstellingen omsluiten (afb.7). De stelen zijn met wingerd bladeren en druivetrossen versierd. De afwerking, vorm en versiering doen vermoeden dat deze pijpen uit een ander produktiecentrum komen dan Gouda. De pijpen worden in een groot verspreidingsgebied gevonden (Den Haag, Amsterdam, Rotterdam etc.)

Afmetingen: H.40, B.21, O.15,5-16mm Datering: begin 18de eeuw.

9-12. Betrekkelijk algemeen zijn de zijmerken met een rokende visser op de ene en drie gekroonde zalmen (snoeken?) op de andere zijde. Bij nauwkeurige beschouwing blijken onderling vaak minieme verschillen te bestaan die vermakelijk zijn om op te merken. Zo blijken de vissers wisselend succes te hebben met hun vangst. Op de grond kunnen enige vissen liggen, maar ook komen loze vissertjes voor. Een ander opvallend verschil is het uiterlijk van het plantje dat naast de visser staat. De kroon boven de drie zalmen vertoont

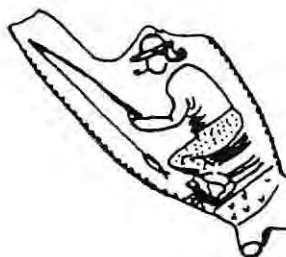

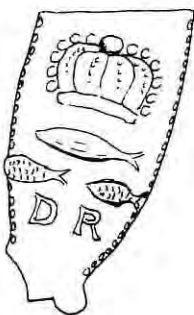
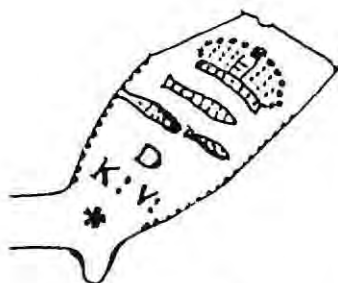
9

10

11

12

13

een zekere mate van gelijkvormigheid, hoewel ze in detail verschillen. Onder de drie vissen komen vaak initialen voor, zoals IDB (afb.9,10), K:D:V (afb.11) en DR (afb.12). Op de zijkant van de hiel komen soms bijmerken voor in de vorm van een vijf-bladig bloemetje, sterretje of een boogje. De kwaliteit is redelijk. Regelmatig bevinden zich naast de vormnaden parelranden. Deze Goudse pijpen zijn omstreeks 1720 vervaardigd. Het merk de visser staat reeds vanaf 1660 geregistreerd.

Afmetingen: H.37-39, B.19-21, O.15-15,5mm

13. Van de boven beschreven pijpen zijn ook varianten bekend waarbij de drie gekroonde zalmen op de rechterzijde zijn vervangen door een andere voorstelling. Op het exemplaar van de afbeelding is een rokende man op een stoel te zien. Volgens het merkenregister zijn de merken de visser en de man op de stoel na 1724 niet in het bezit van dezelfde pijpenmaker geweest. Deze pijp moet ouder zijn of de voorstelling aan de rechterzijde diende alleen als versiering. De afmetingen zijn gelijk aan de boven vermelde. Een andere uitvoering van dit type pijp heeft op de rechterzijde een vrouwtje op haar gemak (kakstertje) met voor zich een mand of ook wel met een plant (1).
14. Op deze bijzondere pijp zit op de linkerzijde een vrouwenfiguur met een korenschoof en sikkel in haar handen. De andere zijde is opgesierd met een inboorling die een pijp en een karot tabak vasthoudt. Mogelijk symboliseert het de bloeiende landbouw en handel. De pijpekop heeft een radering en langs de vormnaad is een parelrand aanwezig, op de zijkant van de hiel staat een vijf-bladige bloem. Datering: begin 18de eeuw. Bodemvondst: Venlo
Op een vergelijkbare pijp staat op de linkerzijde een rokende soldaat en op de rechterzijde een indiaan naast een vat tabak, met een tabaksrol in de hand (1).
15. Op de volgende twee pijpen heeft de voorstelling op de ketel geen relatie met een bekend pijpenmakersmerk. Het eerste exemplaar bevat twee ontspannen rokersscènes, bestaande uit een man die met zijn voet steunend op een voetenbankje (test?) rustig van zijn pijpje staat te genieten. Tevens houdt hij een kruikje vast dat ongetwijfeld gevuld is met geestrijk vocht. De roker op de andere zijde is juist bezig om met een gloeiend kooltje, geklemd in een vuurtang, zijn pijpje aan te steken. De uitvoering van het reliëf getuigt van een goede kwaliteit.

14

15

16

17

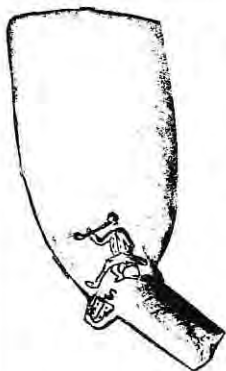
18

19

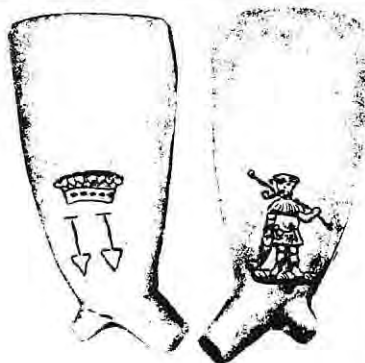
16. De graving op deze pijp is zeer detailrijk en minutieus uitgevoerd. De beide heren (kooplui?) die staan afgebeeld lijken in goede doen te zijn. Vooral van de rechter manspersoon krijgt men de indruk dat deze in oosterse kledij is gestoken, let hierbij ook op het schoeisel. Tussen de voeten bevinden zich kronen. Op de linkerzijde is op de zijkant van de hiel een boogje aangebracht. Evenals bij de vorige pijp bevinden zich hier parelranden langs de vormnaden, bovendien is de ketelrand voorzien van een radering.
17. Op deze na 1740 vervaardigde pijp staat een heer met een bos tulpen(?) afgebeeld, tevens klemt hij een document(?) onder zijn arm. De zittende roker op de andere zijde is niet gekroond. De voorstelling moeten we als verfraaiing zien en niet als merk opvatten. Het merk is onder de stoel afgebeeld in de vorm van de letters VR. De Goudse pijpenmaker Pieter van Reede is de meest waarschijnlijke maker. Op de hiel zijn als bijmerk het Goudse wapen en als kwaliteitsaanduiding de letter S gezet.
Afmetingen: H. 38,5 B. 20 O. 16mm. Bodemvondst: Gouda
18. In tegenstelling tot de gebruikelijke parelranden is deze kop versierd met een bladerkrans, die de reliëfs begrenzen. Zowel op de linker- als de rechterzijde is een pijproker te zien. De uitvoering is echter verschillend. De ene roker zit op een stoel, de andere op een krukje. Bovendien heeft de linker figuur een kruik tussen zijn voeten staan. Op de hiel kunnen bijmerken voorkomen in de vorm van een boogje of stippen. De graving is eenvoudig. Door slijtage van de mal worden veel van deze pijpen gevonden met een vage voorstelling. De maker is niet bekend.
Afmetingen: H. 41 B. 21,5 O. 17mm. Bodemvondst: Amsterdam
Van de voorstelling op de rechterzijde zijn variaties bekend. Soms staat de persoon met een kruik afgebeeld, ook is het mogelijk dat de roker is vervangen voor een rooker (1).
19. Een bijzonder fraai gedecoreerde pijp met een pijproker en visser. Op dit exemplaar zit, door een produktiefoutje, de pijpekop niet meer aan de steel vast, doch zweeft ter hoogte van de knie van de roker. Boven dit tafereel is een gekroond en met veel lofwerk versierd wapen van Gouda, vast gehouden door twee leeuwen, geplaatst. De visser houdt een enorme vis vast en heeft een soort pikhaak over zijn schouder. Rond zijn hoofd zijn de letters IV DS aangebracht.

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

Als pijpenmaker zou Jan van der Sluis uit Utrecht in aanmerking kunnen komen. Echter gezien de kwaliteit en de datering, derde kwart 18de eeuw, maakt deze veronderstelling niet waarschijnlijk. Er zijn geen bijmerken aanwezig.
Afmetingen: H.46 B.24 O.19mm, Bodemvondst: Hazerswoude

20. Behalve de grote en dubbele zijmerken komen ook rokers-scènes voor op enkelvoudige zijmerkpipen. De voorstellingen zijn vaak ook eenvoudiger uitgevoerd. De zittende roker op deze pijp is slechts één cm groot. De man lijkt op een kei te zitten en lijkt op een aangepaste versie van Job op de mestvaalt. Gelet op de bijmerken is de pijp na 1740 geproduceerd.
Afmetingen: H.39,5 B.21,5 O.17,5mm
21. Iets groter dan de vorige is het merk de man op de sjees weergegeven. In dit tweewielige rijtuigje, waar een kap overheen getrokken kan worden, zit een man zijn pijpje te "smoren". Omstreeks 1760 is de Goudse pijpenmaker Jan van der Werf de eigenaar van dit merk.
Afmetingen: H.40 B.22 O.17mm, Bodemvondst: Amsterdam
22. Het merk 'de gekroonde twee schoppen' is algemeen bekend. De Goudse versie heeft slechts op een zijde een reliëf. Deze pijpekop die door Philip Hoogenboom uit Alphen aan den Rijn is vervaardigd heeft een rokende visser als tweede merk. De pijp is omstreeks 1750 geproduceerd en is van redelijke kwaliteit. De ketelrand heeft gedeeltelijk een radering (3).
Afmetingen: H.41 B.20 O.16mm, Bodemvondst: Alphen aan den Rijn
- 23-26. Van het Goudse merk 'de man op de stoel' zijn zeer veel variaties bekend. De detaillering kan sterk uiteen lopen. Het meest eenvoudige zijmerk is de voorstelling van afb.25 waarbij de contouren schematisch zijn aangegeven.
Afmetingen: 40-45 B.20-24 O.16-20mm, Bodemvondsten: Gouda, Alphen aan den Rijn
- 27-29. Een amusant merk is 'de boer in de kan'. Ook van dit merk worden veel variaties aangetroffen. Vooral de kan waarin de boer steekt kent verschillende uitvoeringen. De oorsprong van dit merk is onduidelijk. Opmerkelijk is de lobben- of ribbenpijp van afb.29, die regelmatig in Alphen aan den Rijn wordt opgegraven. Het is echter niet zeker dat hij ter plaatse ook vervaardigd is. De meeste pijpen zijn omstreeks 1750 geproduceerd.

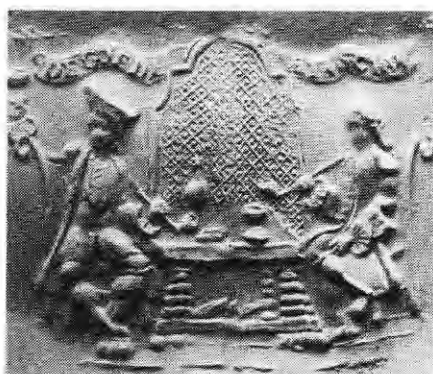
31

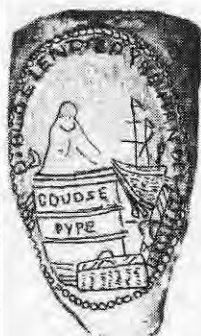
31a

32

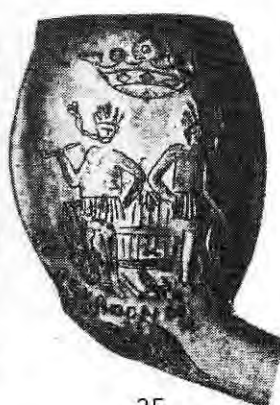
32a

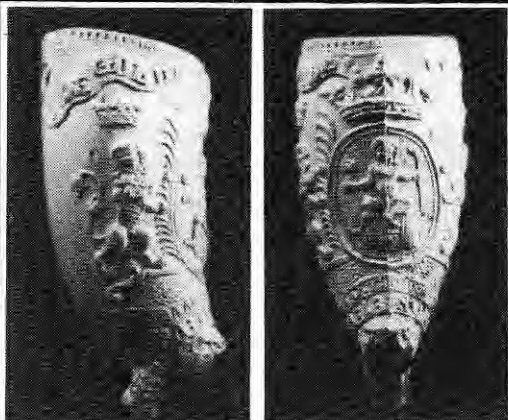
33

34

35

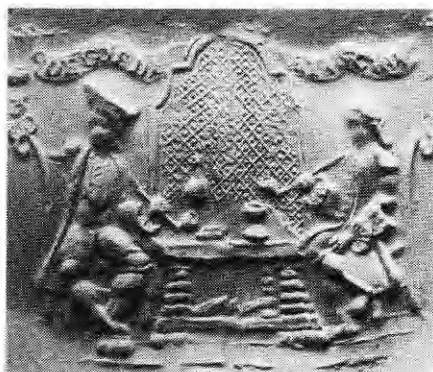
31

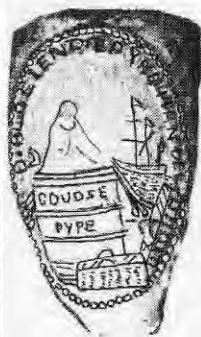
31a

32

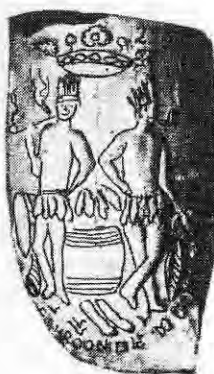
32a

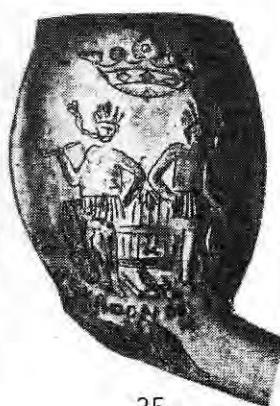
33

34

35

30. Deze visser, die vrijwel de gehele zijkant beslaat, is een vergrote uitgave van het figuurtje van afb.22. Het reliëf is zeer scherp en er zijn veel kleine details zichtbaar. Evenals de graving getuigt de afwerking van de pijpekop van goed vakmanschap. Er is een radering aanwezig, maar bijmerken ontbreken. Dit type pijp wordt regelmatig in Alphen aan den Rijn opgegraven en is mogelijk in deze plaats vervaardigd. De voorstelling op de ketel komt niet overeen met enig Gouds merk. Datering: midden 18de eeuw. Afmetingen: H.43 B.22,5 O.18,5mm. Bodemvondst: Alphen aan den Rijn
- 31-31a. In een medaillon, vastgehouden door twee gekroonde leeuwen, zit een bacchantje (putto) op een wijnvat. In zijn linkerhand houdt hij een pijp en in de andere hand een roemer. Aan de bovenzijde staat in een lint de tekst DE GOEDE VRINTSCHAP en onder het medaillon MET SMAAK TE CONSUMEREN A:I:SON. Hoewel deze niet gerookte pijp werd aangetroffen in de pijpenstort van de Goudse pijpenmaker Frans Verzijl is het niet waarschijnlijk dat hij hem heeft gemaakt (2). Het hielmerk is de gekroonde komfoor dat werd gezet door Pieter Lens de Oude. Waarschijnlijk is de pijp omstreeks 1760 gemaakt in opdracht van een zekere A.I.Son, die mogelijk pijpenhandelaar was. Afmetingen: H.47 B.23 O.17mm. Bodemvondst: Waddinxveen
- 32-32a. Fraai versierde pijp met rokerstafreel, waarbij twee heren aan een tafel zitten te drinken en roken. In een lint boven deze scène staat DE GOEDE VRINTSCHAP, soms aangevuld met EN VREDE. Het hielmerk is de leeuw in Hollandse tuin die omstreeks 1770, de productiedatum van deze pijp, eigendom was van Frans Verzijl (2). De steel is rijkelijk met wijnranken en druiventrossen versierd. Afmetingen: H.47 B.23 O.17. Bodemvondst: Waddinxveen Van deze pijp is een variatie bekend waarbij de rechter manspersoon is vervangen door een zittende vrouw. Gelet op de verschillende hielmerken, b.v. de hoed en de gekroonde A, die op dit type pijp voorkomen hebben meerdere pijpenmakers dit motief in hun assortiment gehad.
33. De versieringen op deze pijp hebben als doel reclame te maken voor het Goudse produkt. In een cirkel bestaande uit stippen zijn diverse pijpverpakkingsmaterialen te zien, zoals een ton waarop GOUDSE PYPE staat en enige mandjes. De voorstelling wordt omzoomd door het opschrift D.BLOEIENDE PYPEHANDEL. Gelet op het schip op de achtergrond zal

met de tekst vooral de export bedoeld zijn. De rokende boer op de andere zijde heeft als tekst D.ROOKENDE LANDMAN boven zijn hoofd staan. Mogelijk is dit een tabaksmerk waarvoor reclame gemaakt werd. De vormnaden zijn gemaskeerd door eikebladeren en bloemetjes.
Afmetingen: H.46 B.26 O.19mm

34-35. Deze pijpen hebben zowel op de voor- als achterkant identieke taferelen. De vorm verschilt enigszins, de rechter pijp heeft in plaats van een blaadjes-versiering op de vormnaad aan beide zijden uitbollende ribben. Tevens is aan de onderzijde van de ketel een vijfnervig blad aangebracht. Onder de rokende inlanders staat het bekende tabaksmerk DE GEKROONDE MOOREN. Op de steel is de naam van de opdrachtgever Louis Dobbelman te vinden. De pijp komt uit een pijpenstort uit het laatste kwart van de 19de eeuw.
Afmetingen: H.46,5 B.29-33,5 O.22mm. Bodenvondst: Gouda

Aan dit artikel is meegewerkt door W.J.Alberts (afb.3,14), H. Brinkerink (afb.4,5,12,15,16), P.Bakker (afb.33,35), J.Engelen (afb.11) en A.van Esveld (afb.7).

Bronnen

1. W.Krommenhoek en A.Vrij, Kleipijpen, drie eeuwen Nederlandse kleipijpen in foto's. 1986
2. J.van der Meulen, Het Goudse pijpmakersgelacht Verzijl. Pijpelogische Kring Nederland, 4e jrg.,nr.15, 1981
3. J.van der Meulen, De "Gouwenaars" van Alphen aan den Rijn. 1986

NIEUWE LITERATUUR

S.Paul Jung. 19th Century patents, designs, and trademarks for tobacco pipes and related material issued by the U.S. patent office 1858-1899.

Bestellen bij: S.Paul Jung Jr., P.O.Box 817, Bel Air, Maryland, 21014, U.S.A.

Prijs: \$69.75

De Vrienden van het Tabaksmuseum - Wervik. Jaarboek 5, 1987
Bestellen bij: Blokstraat 8, B-8670 Wervik, België.

D.H. Duco. De Nederlandse Kleipijp. Handboek voor dateren en determineren. ISBN 90-70849-13-5.

Bestellen bij: Boekhandel Kooyker, postbus 24, 2300 AA Leiden
Prijs: f34,90